

Lezárás: 2014. április 22.

A tudás és a hatalom.
Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata a késő modern
társadalomban

Rezümé

Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata a kortárs társadalom sokat reflektált, sokat kutatott, a közbeszédben is megjelenő témája. A tömegesedés nyomán nagy volumenű felsőoktatási intézmények alakultak ki, amelyek diplomás kibocsátása releváns munka-erőpiaci kérdéssé vált, tanulmányozását az oktatás-gazdaságtan vállalta magára. Tanulmányunkban áttekintjük a téma jelenlegi diskurzusait, feltérképezzük ezek magyarázó erejét és határait. Végül új értelmezési keret kialakítására teszünk kísérletet.

Resume

The connection between higher education and labour market is a well researched topic in the social science of late modern society, it's common talk, too. The higher education after global expansion works in big volume, its output is a valid question of national labour markets, its research is taken by economics of education. In our paper we review the mainstream discourses of the topic, we research their interpretive potencial and limits. At the end we have a try at sketching a new interpretive frame.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	4
2. A késő modern felsőoktatás trendjei: expansió, tömegesedés, globalizáció	10
3. A foglalkoztathatósági diskurzus és dialektusai	11
3.1. Az oktatás mint társadalmi humán erőforrás-termelés	16
3.2. Az oktatás mint egyéni befektetés	18
3.3. Az oktatás mint szűrés.....	20
3.4. Az oktatástervezés	21
4. Egy új értelmezés kísérlete.....	23
4.1. A vertikális és horizontális termékdifferenciálás a felsőoktatásban	25
5. Összegzés helyett	31
Irodalomjegyzék.....	31

A tudás és a hatalom.

Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata a késő modern társadalomban

„A valósággá vált mítoszok az oktatáspolitikában
politikai döntésekhez vezetnek.”¹
(Evan Shofer és John W. Meyer)

„Az utópikus oázisok kiszáradásával mindent ellep
a banalitás és tanácstalanság sivataga.”²
(Jürgen Habermas)

„Az elvárás még mindig az, hogyha
valaki elvégez egy iskolát, akkor legyen szakma a
kezében. A mai világban azért a helyzet az, hogy a
legtöbb ember többször változtat szakmát, amibe
újra beletanul, beletanítják.”³
(Lovász László)

1. Bevezetés

Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolatának kutatása során az egyetemi funkciók változásának érzékelése, egyfajta homályos válságtapasztalat szolgált kiindulópontként. Gyorsan kiderült, hogy erre nem lehet kutatást alapozni. A válságtapasztalat mindig bizonytalan kiindulópont, könnyen ad téves jelzéseket. Összetett és változékony társadalmi környezetünk miatt a modernségben a válságérzékelés gyakorlatilag permanens. Az egyetemi funkciók sem nyújtottak biztos kiindulópontot a kutatás számára, hiszen azok is változékonyak, bár igen hosszú időtáv, akár évszázadok tekintetében is többé-kevésbé állandóak maradhatnak. A középkori egyetemre tekintve tagadhatatlanul más intézményről van szó a humboldtéhoz, a napóleonihoz és a mai egyetemhez képest. Az egyetem mint felsőoktatási szervezet funkciói tehát térben és időben változóak, nem jelölhető ki egyetlen,

¹ Shofer-Meyer 2005.

² Wenn die utopischen Oasen austrocknen, breitet sich eine Wüste von Banalität und Ratlosigkeit aus [Habermas 1985:161].

³ <http://444.hu/2014/05/29/ujra-kell-tanulni-a-tanitast/>

stabil viszonyítási pont ebben a történetben, az egyetemi funkciókról folytatott diskurzusban. A kutatás kezdetén a *theorosz* mint intézményessé vált szerep, munka és funkció szolgált volna ezt a rögzített, időtől és korszaktól függetlenül létező egyetemi funkciót. Ez a feltételezés azonban csakhamar megdőlt.

A kutatás ezután a felsőoktatás munkaerő-piaci illeszkedésének diskurzusa felé fordult, ez lett végül az egyetem funkcióváltozásával kapcsolatos interpretációs keret. A munka-erőpiaci megfelelést diskurzusként értelmezzük, vagyis adott gazdasági-társadalmi körülmények között érvényes beszédmódról van szó, amelyet a hatalmi erőviszonyok játékszabályai alakítanak. A (gazdasági) racionalításra történő folyamatos hivatkozás a diskurzus játékszabályainak része, ám nem minden esetben megalapozott ez a hivatkozás.

Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata nem triviális téma. Elsőre feltűnő a két nagy rendszerkomponens időbeli illesztésének problémája. A felsőoktatásba belépők a kétciklusú képzési rendszerben leghamarabb 3-5 év múlva szereznek diplomát, és jelennek meg a munkaerőpiacon. Hogyan is lehet két időben eltérő ciklusú rendszer kapcsolatáról érvényes kijelentéseket tenni? Hogyan lehet az időbeli illesztés problémáját kezelni? Három-öt év hosszútávnak, stratégiai nézőpontnak számít a gazdaság nézőpontjából. A felsőoktatás és a munkaerőpiac kapcsolata, illeszkedése azonban mégis releváns kérdés, és releváns kérdés az időbeli illeszkedés problematikája is. Ennek oka egy ikerjelenség: intézményi expanzió és a hallgatói tömegesedés. Ezek következtében alakult ki olyan hallgatói tömeg, amely a munkaerőpiac és a nemzetgazdaság szempontjából is számottevő volumenű, és amelynek bekapcsolását a társadalmi munkamegosztásba képzése után meg kell oldani. Az expanzió és a tömegesedés miatt lett felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata érvényes és sokat kutatott téma. Az időbeli diszkrepancia mellett a másik nehézség, hogy az egyetem szervezetként célok és funkciók heterogén összességét hordozza, a munkaerőpiac keresleti igényeinek való megfelelés e céloknak csak egyike. Az egyetem mint szervezet adott társadalmi térben létezik és működik, ebben a társadalmi térben nyeri el történetileg éppen érvényes funkcióit. A kérdés időbeli és egyetemi funkciókkal összefüggő problémáira röviden temporális és funkcionális diszkrepanciaként a későbbiekben még többször fogunk visszautalni.

A kutatás során legtöbbször valójában egy felsőoktatási szervezetről lesz szó: az egyetemről. A felsőoktatás minden szempontból heterogén szervezetek összessége, amelyen belül a szervezetkutatás szempontjai szerint egy újabb alapítású főiskola és egy nagy múltú kutató- vagy tudományegyetem nehezen hasonlítható össze. Közös célok természetesen találhatóak, de kutatás-módszertani okokból ezt a szűkítést előre jelezni szükséges. Az egyetemeszme hagyományára nehéz úgy gondolni, hogy egyszerre utalunk az összes felsőoktatási

intézménytípusra. Ezért kijelentéseink egy könnyen azonosítható köre csak az egyetemekre, egészen pontosan a sokkarú, szervezeti felépítésében (is) a humboldti örökséget hordozó tudományegyetemekre lesz érvényes. Ahol lehetséges vagy szükséges, ott felsőoktatásról fogunk beszélni, ilyenkor az egymással versengő, sokféle szervezetet összefoglaló formális oktatási-képzési szférára utalunk. Egyetemek és főiskolák különbözősége, ennek történeti hagyományai, kortárs reprezentációja egy másik, hangsúlyozottan szervezetkutatási fókuszú kutatási program lehet, amely mára inkább történeti kutatás tárgya lehetne.

Egy másik terminológiai kérdés munkaerőpiac és munkapiac fogalomhasználatának megkülönböztetése. A hazai szakirodalomban talán a munkaerőpiac kifejezés elterjedtebb, ezt fogjuk használni minden olyan esetben, ahol *a munkaerő mint humánerőforrás* szerepel gondolatmenetünkben. A munkapiac kevesebbet fog szerepelni, kifejezetten olyan kontextusban alkalmazzuk, ahol *a munka mint termelési tényező* szerepel.

A címben szereplő *késő modern társadalom* terminus is magyarázatra szorul. A késő modern kifejezést legalább három értelemben használhatjuk. Jelentheti egyszerűen a harmadik szektor, a szolgáltatások dominanciáját a gazdasági struktúrában. Használhatjuk habermasi értelemben, ilyenkor a későkapitalista szinonimája, és alapvetően pozitív jelenségről van szó: a gazdaság átpolitizálását és a jóléti államot értjük alatta. Itt a késő modern egy harmadik értelemben szerepel: arra a folyamatra utalunk vele, amelynek során a piac és a tőke logikája az emberi létezés újabb és újabb területeit gyarmatosítja. Ezt a jelenséget számos diskurzus kíséri (tőkeelméletek kiterjesztése egészen Michael Grossman [1972] az ember biológiai létezését érintő egészségtőke-elméletéig), de utalhatunk itt a közgazdaságtan szelíd imperializmusára vagy a tőke kolonializációjára. Ez alól jelen kutatás sem vonhatja ki magát, nagyon is része ennek a diskurzusnak. A kutatás végén igyekszünk a közgazdaságtan nyelvén beszélni a felsőoktatási rendszer jelenségeiről. Ezt azonban a megértés szándékával tesszük, hiszen ez a nyelv magas formalizáltsága, absztrakciós képessége és matematikai eszköztára miatt nagy magyarázó erővel rendelkezik. Könnyen azonosíthatóak azonban használatának olyan területei, amikor alkalmazása irreleváns, például a releváns változók kvantifikálhatatlansága miatt.

Felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolatának kutatása az intézményi expanzió és a hallgatói tömegesedés miatt vált indokolttá. Ez a két, együtt járó, sokszor együtt emlegetett, de nem egészen azonos társadalmi jelenségre utaló fogalom teszi releváns gazdasági-társadalmi kérdéssé a felsőoktatási szervezetek és egy gazdasági alrendszer kapcsolatát, viszonyát, illeszkedését. Az expanzió a felsőoktatási kínálat bővülését, a felvételi helyek folyamatos emelkedését, az intézményi befogadóképesség növekedését jelenti, míg a tömegesedés a

hallgatói oldalra utal: a jelentkezők létszáma is (legalábbis trendjében) folyamatosan emelkedik, és ezzel együtt nő az érintett korosztály (18/20-24 éves) felsőoktatási részvételének aránya is. Kereslet és kínálat egyszerre növekedett tehát, ez együtt természetesen módon okozott a hatvanas évektől kezdődően nagyságrendi változást a felsőoktatási részvétel abszolút számaiban és korosztályos arányaiban. Emiatt az egyetemek, illetve az egész felsőoktatás, olyan méretű hallgatói tömeget bocsát ki minden évben, amely volumene miatt megkerülhetetlenné teszi a munkapiaci illeszkedés vizsgálatát.

A dolgozat újszerűsége egyrészt a közgazdaságtudomány területén kevésbé elterjedt módszertan alkalmazásában áll: a kritikai diskurzuselemzésről van szó. Ennek alkalmazása a hazai szakirodalomban megjelent, Schleicher Nóra (2012) tanulmányát a későbbiekben részletesen fogom tárgyalni. Kutatásunk másik újszerűsége egy kísérlet felsőoktatás és munkaerőpiac diskurzusának gazdagítására egy új értelmezési keret első kezdeményével. Ez jelen tanulmány célja.

A téma elég tág ahhoz, hogy szükséges legyen a kutatás tudományterületi elhatárolása: oktatás-gazdaságtani kutatásról van szó, amely mindenekelőtt a terület már rendelkezésre álló diskurzusait tekinti kiindulópontjának.

A kutatás várt minimális eredménye a felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolatára vonatkozó diskurzusok kritikai elemzése. A kutatás optimális eredménye egy új interpretációs keret, teoretikus nyelv és elemző modell alapjainak körvonalazása.

Beláttuk, hogy felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolata fontos, aktuális, társadalmi szempontból releváns, de nem könnyen megfogható téma: ezt semmi sem jelzi jobban, mint a tény, hogy a területet tárgyaló *Educatio*-számban két értekezés ([Dávid 2010] és [Derényi 2010]) is csak magának a témának az értelmezési lehetőségeiről szóló írás.

Derényi András tanulmánya az egyetemek szervezeti hagyományaiból indul ki. Nem kell visszamennie a középkorig, esetleg kissé erőltetve a tradíciók keresését az ókorig, elégséges a modern⁴, humboldti egyetem kapcsán rámutatnia, hogy a modern egyetem a tudástranszfer szervezeteként született, társadalmi igényeket csak közvetetten, munkaerő-piaci igényeket pedig csak mellékesen szolgált ki – eredetileg, amennyiben a humboldti egyetemet eredetként⁵ elfogadjuk. Nemcsak funkció, de kapacitás tekintetében is más szervezet volt a modern egyetem: kevesebb emberre tervezték, akár az abszolút hallgatói létszámhoz, akár a

⁴ Modern alatt itt nem kortársat, mait értünk, hanem a tudományos szóhasználatához igazodva a klasszikus modernség időszakára, a felvilágosodás és a nemzetállamok kialakulásának korszakára utalunk. A modernt így a 18. századtól a II. világháborúig számítjuk, az azt követő korszakot tekintjük késő modernnek.

⁵ A hazai kontextusban a humboldti egyetem történeti jelentőségét tartjuk alapvetőnek a magyar iskolatörténet német orientációja és a ma működő nagy tudományegyetemek szemmel láthatóan humboldti struktúrája (tudományágak szerint szervezett karok egysége) miatt.

felsőoktatási részvétel korosztályos arányaihoz viszonyítunk. A szervezetkutatás tehát legalább két szempontot kínál a felsőoktatás átalakulásának (vö. *krízis*) problémájához: szervezeti hagyományok és mai funkciók illeszkedését valamint, és ezzel összefüggésben, a kapacitás kérdését. Felsőoktatás és munkaerőpiac problémájának egyik oldala tehát magát a felsőoktatást érinti: a szervezet hagyományai és kortárs funkciói nem illeszkednek. Emellett a felsőoktatás fizikai kapacitásában ugyan képes kiszolgálni a hallgatói tömegesedés utáni helyzetet, sőt, az intézményi expanzió révén maguk a felsőoktatási szervezetek is keresletet⁶ mutattak a hallgatók iránt, azonban a szervezet értékei és kapacitása szintén nem illeszkednek harmonikusan (történetileg nem identikusak).

Nemcsak a felsőoktatás, de a munkaerőpiac is figyelmet igényel e viszony vizsgálatában. A kétciklusú felsőoktatási képzési rendszer bevezetése, közkeletű nevén a Bologna-folyamat, részben éppen azt célozta, hogy létrejöjjön a munka mint termelési tényező szabad áramlását biztosító, integrált európai uniós munkapiac igényeit kiszolgáló, összehasonlítható, standard végbizonyítványokat kiadó Európai Felsőoktatási Térség. A duális képzési rendszer bevezetésének másik célja a gyakorlatorientált BA/BSc alapképzés kialakítása volt. Céljait tekintve tehát strukturális és tartalmi változásról egyaránt szó van – ennek konkrét megvalósítása az egyes országokban egy másik kérdés. Derényi András a munkapiac vizsgálatának nem ezt az oldalát emeli ki, hanem a másakra utal, bár nem mondja ki: a szolgáltatások által dominált tudástársadalom munkaerő-piacáról van szó, amelyben a bővülő felsőoktatás létező igényt elégít ki: egyre több professzionális eljárásrendet kell ismerni a magas minőségű szolgáltatások nyújtásához, amelyek esetén sokszor emberekkel kell kapcsolatot tartani – természetes tehát, hogy a munkaerőpiacnak nagy mennyiségben van szüksége magasan képzett, felsőfokú végzettséggel rendelkező munkaerőre.

Felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyának harmadik szereplője, aktora, érdekhordozója – és itt már közeledünk a makro-társadalmi szinthez – a költségvetés. A hatékony, eredményes felsőoktatás a költségvetési és intézményi forrásallokáció szempontjából egyaránt elvárás. Derényi András „közfinszírozási, hatékonysági, eredményességi” (2010:362) kérdésekről beszél.

Derényi tanulmányának fejezetcíme utal a tömeges felsőoktatás egyik mai funkciójára: az átmenet biztosítására. Ebben a felfogásban a felsőoktatási intézmény tranzitszervezet, amelynek feladata a tanulásból a munka világába való átmenet biztosítása. Ez vezet át a felsőoktatás működési sajátosságainak tárgyalásához, amely a felsőoktatási

⁶ De legalábbis bővülő férőhely-kínálatot.

intézményrendszer szervezeteinek diverzifikált, heterogén világára hívja fel a figyelmet. A tanulmány alapvető trendként nem a programok további tartalmi és/vagy strukturális áttervezését jósolja, hanem a munka világához közelítő tanulási környezet kialakítását.

A tanulmány összefoglalásként a foglalkoztathatóság kérdéskörének kiterjeszthetőségét tárgyalja. Ez határozott állásfoglalás felsőoktatás és foglalkoztatás kérdésében, amennyiben kijelöli az eredményes működés időtávját és nézőpontját: hosszútávról és hallgatói nézőpontról van szó. Eszerint a felsőoktatásnak nem lehet feladata, hogy az adott gazdasági szituáció által meghatározott, végső soron a fogyasztói szükségletekre reagáló munkaerő-piaci szituációhoz alkalmazkodjon, mert ekkor nem tölti be társadalmi funkcióját, nem szolgálja ki a hallgatói szükségleteket, nem készít fel a hosszútávú munkaerő-piaci helytállásra. A felsőoktatási intézmény munkaerő-piaci vonatkozásban tehát olyan tranzitszervezetként értelmezendő, amelynek feladata a hallgatók felkészítése a munkaerő-piac világára, de hosszútávú szemléletben. Ezt szolgálják a széles alapozású képzési programok, a teoretikus és praktikus képzés egyensúlya, valamint a képzések közötti átjárhatóság. Emellett elengedhetetlen felsőoktatás és munkaerőpiac összes érintett szereplőjének, aktorának, érdekhordozójának, illetve képviselői szerveiknek folyamatos kommunikációja.

Derényi András tanulmánya végén két igen fontos gondolatot közöl, amelyeket nem tárgyal részletesen. Az egyik szerint a felsőoktatási képzés lehetséges célja bizonyos készségek elsajátítása [Derényi 2010:366], de ez az akadémiai világban kis támogatottsággal rendelkezik, ennek magyarázatát nem tárgyalja. A csekély támogatottság érthető, ha a tudósközösségekre szakmai közösségekként tekintünk, amelyek érdekérvényesítéséhez természetes módon hozzátartozik tudásmonopóliumuk védelme. Ez a gondolat talán nem triviális, a szerző részéről több figyelmet igényelt volna. Ugyanebben a bekezdésben szerepel, hogy a munkáltatói igények teljes és közvetlen beépítése a felsőoktatási képzésbe nem megvalósítható, és tévutakra visz.

Jelen tanulmány diskurzusként tárgyalja felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyát. A kutatás során csoportba rendezzük a diskurzus megjelenési formáit (a nyelvi analógiához ragaszkodva: nyelvjárásait), és láthatóvá tesszük a velük kapcsolatban elfoglalt álláspontunkat. A felsőoktatás közvetlen munkaerő-piaci megfelelése egy kétséges megalapozottságú diskurzus, amelynek racionalitása könnyen dekonstruálható, és itt nem egyszerűen a temporális és funkcionális diszkrepanciáról van szó. Érdekes tehát helyette újabbak kidolgozásába kezdeni. Ennek kísérlete ez a tanulmány.

2. A késő modern felsőoktatás trendjei: expanzió, tömegesedés, globalizáció

Az 1960-as, 70-es évek óta a felsőoktatásról szóló diskurzusok meghatározó fogalma az expanzió és a tömegesedés. E fogalmak egy kétoldalú folyamat kínálati és keresleti oldalára utalnak, sokszor használják őket egymás helyettesítőiként, de valójában jelentésük nem azonos. Két egymást kísérő, feltételező és erősítő folyamatról van szó. Az expanzió a felsőoktatási kínálat bővülését, a felvételi helyek folyamatos emelkedését, az intézményi befogadóképesség növekedését jelenti, míg a tömegesedés a hallgatói oldalra utal: a jelentkezők létszáma is (legalábbis trendjében) folyamatosan emelkedik, ezzel együtt nő az érintett korosztály (18/20-24 éves) felsőoktatási részvételének aránya is⁷. Sokat emlegetett jelenségről van szó, amelynek társadalmi és társadalomtudományos következményei egyaránt fontosak. Új, munkaerő-piaci és fogyasztási státusát tekintve egységes társadalmi csoportosulás jelent meg az intézményi expanzió és a hallgatói tömegesedés nyomán, amely azonban – vélhetőleg – belülről nagyon is differenciált. A „felsőoktatási népesség”, az egyetemi, főiskolai hallgatóság társadalmi jelentőségét jól mutatja, hogy az 1960-as, 70-es évek fordulójának forrongásai, megítélésüktől függetlenül, diákmozgalmakként lettek a legújabb kori nyugat-európai és észak-amerikai történelem részei. Ezt az immár számában is jelentős tömeget kutatni kellett, megjelent a felsőoktatásra fókuszáló oktatásszociológia, megszületett az ifjúságszociológia. A felsőfokú elitképzésből tömegoktatás lett, a nagy létszámú hallgatói tömeg sokaságként is releváns szociológiai kutatási témává vált.

Az expanzió és tömegesedés a magyar felsőoktatásban nagy léptékben⁸ a rendszerváltás után indult el, de valójában ennek is voltak hazai előzményei: a hatvanas évek közepén a 100 000 lakosra jutó hallgatói létszám Magyarországon is megduplázódott. Az arányokat és a változás mértékét, sebességét jól érzékeltetik a következő adatok. Magyarországon 1965 és 1990 között 100 000 főre nagyságrendileg 950 hallgató jutott, ez a 20-24 éves korú népesség 15%-át tette ki az 1990/91-es tanévben. Ez az arány, amely tehát a releváns korcsoporthoz viszonyítva fejezi ki a felsőoktatási részvételt, 1990-től 2000-ig háromszorosára növekedett: a 2000/2001-es tanévben a 20-24 éves korosztály 44,7%-a valamelyik felsőoktatási intézmény hallgatója volt. [Szemerszki 2006]

⁷ A tömegesedésnek számos indikátora van, így abszolút és viszonyszámok, utóbbiak a lakosság számához vagy az adott korosztályhoz viszonyítják egy adott ország felsőoktatásának hallgatói létszámát.

⁸ Valójában két korábbi bővülés volt. Az első a tervgazdaság indulásakor a műszaki értelmiség számának emelését jelentette, a második, szerény létszámnövekedés a hatvanas évekre esett, amit a rendszer konzervatív fordulata hamar megállított.

Híves Tamás (2014) legfrissebb adatai szerint a diplomával rendelkezők száma a magyar lakosságon belül 1990 és 2001 között 25%-kal, 2001 és 2011 között 50%-kal növekedett. A 2011. évi népszámlálás adatai szerint a magyar lakosság 19%-a rendelkezik diplomával, ez az arány a 35 év alattiakat bázisul véve 35%. A felsőfokú végzettség tekintetében a népesség Magyarországon hétszeres területi különbségeket mutat.

Az intézményi expanzió és a hallgatói tömegesedés mellett a felsőoktatás-kutatási diskurzus másik hívószava a globalizáció, amely képzési átjárhatóságot és a végbizonyítványok közös standardjait jelenti ebben a kontextusban. A történetileg kialakult mai alapmodellek (amerikai, brit, kontinentális, japán) mellett egységes felsőoktatási térségek jönnek létre az átjárhatóság és a diplomastandardok kialakítása érdekében, amelyekre a szabad munkaerő-áramlást, nagy belső piacot és ezzel versenyképességet biztosító, integrálódó európai gazdasági övezetnek szüksége van. Ehhez az összeurópai folyamathoz Magyarország a rendszerváltás után 1999. június 19-én a Bolognai Nyilatkozat aláírásával deklarálta is csatlakozását. A magyar felsőoktatás strukturális átalakítása ennek nyomán a próbaévek, kísérleti képzések után 2006-ban kezdődött: 12 képzési területen indultak kétciklusú, duális képzések

3. A foglalkoztathatósági diskurzus és dialektusai

A felsőoktatás és munkaerőpiac illesztésének igényét, szükségességét diskurzusként tárgyaljuk. Egy nyelvi képződményről, közösségi beszédaktusról van szó, amely adott gazdasági és társadalmi feltételek mellett született, és amely reflexió nélkül a racionalitás folyamatos felmutatásával képes megteremteni saját kényszerítő erejét a felsőoktatás felé. Ebben a felfogásban a valóság diskurzív és interszubjektív konstrukció, amelynek kauzalitása rendkívül összetett, ok és okozat elkülönítése alig megoldható probléma. A diskurzusok adott gazdasági és társadalmi feltételek között tudnak megszületni, azonban nem egyszerűen valamire reagáló szövegek, hanem proaktív beszédaktusok is: a diskurzusok maguk *teremtik*⁹ és *termelik* a valóságot. A társadalmi tér és diskurzus közti kauzalitás kérdésében azt a nem

⁹ Valóban a diskurzus teremti a valóságot? Ez történeti példákkal könnyen belátható. Gondoljunk csak az afro-amerikaiak polgárjogi diskurzusára, amely végül – persze fizikai cselekedetek és gesztusok (Rosa Parks) mellett – elvezetett a közös társadalmi tér kialakításához az amerikai társadalomban, ahol ma már rendszerszinten nincs helye a bőrszín szerinti megkülönböztetésnek. (Ez nem jelenti azt, hogy az amerikai társadalomban nem maradtak fenn rasszista diskurzusok és magánszervezetek.) Az amerikai polgárjogi mozgalom pozitív példája mellett a világtörténelem számos negatív példával is szolgál a diskurzusok hatalmára, példának álljon itt a nők megbélyegzése és a boszorkányperek középkori gyakorlata közötti nyilvánvaló összefüggés.

A *világteremtő diskurzus* az európai kultúra és gondolkodás egyik megalapozó története egyébként, maga a gondolat az európai hagyományok közül az egyik legrégebbi, vö. 1Móz I,3.

radikális álláspontot képviseljük, amely szerint bizonyos diskurzusok csak adott gazdasági-társadalmi körülmények kialakulása nyomán születhetnek, a diskurzus születését tehát társadalmi feltételek megelőzik: a freudizmus például nem lett volna kidolgozható a középkori Európában, de értelmes és releváns beszédmódként születhetett meg a századelő Bécsének társadalmi terében; a neoklasszikus közgazdaságtan nem jöhetett volna létre az ókorban, de értelmes, nagy magyarázó erejű és tekintélyes diskurzusként lehetett kidolgozni a 19. század végén. Egy diskurzus azonban születése után nemcsak követi, hanem alakítja és konstruálja is a gazdasági-társadalmi teret. Adott feltételek híján nem jöhet létre, de születése és kidolgozása után (de)konstruktív tényező. A diskurzus, amit beszélünk: cselekedet, amely társadalmi folyamatokat és struktúrákat hoz létre. A felépíthető struktúrák körét először el kell gondolni, és diskurzusokkal kell disszeminálni. Az elgondolható diskurzusok körét, a lehetőségek alaphalmazát a gazdasági-társadalmi kontextus bizonynyal meghatározza. De létrejötte után a diskurzus önálló életre kel és tetté válik.

A gazdasági-társadalmi feltételeket szükséges nevesíteni. A korábban említett expanzióról és tömegesedésről van szó. Ezek hozták létre a tömeges volumenű, nagy kibocsátású felsőoktatást, ami munkaerő-piaci problémaként jelent meg, a munkaerőpiac keresleti igényeinek kidolgozására irányuló diskurzus készen állt.

A reflexiónak egyrészt a felsőoktatás és munkaerőpiac *időtáv*beli különbözőségére kell irányulnia, ezek eltérése nem elhanyagolható kérdés. Másrészt a két rendszerkomponens heterogén *cél*jaira és társadalmi *funkció*ira. Munkaerő-piaci szakképzés-e a tömegesedett felsőoktatás? Érdemes-e ekként modellezni?

Felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyának diskurzusként való tárgyalása a kérdés társadalomtudományi és konstruktivista nézőpontú értelmezését jelenti. Ezt a foucault-i ihletettségű interpretációt a hazai szakirodalomban Schleicher Nóra (2012) képviseli. Felsőoktatás és munkaerőpiac piacorientált illesztését, a *foglalkoztathatósági diskurzust* mellédiskurzusok keretezik. Schleicher Nóra nyomán először ezeket tekintjük át: a foglalkoztathatósági diskurzus kontextusát mellédiskurzusok termelik, ezek összefüggéseit, logikai kapcsolódásait és ellentmondásait igyekszünk kimutatni. A diskurzuselemzést a foglalkoztathatóság fogalmának pontos definiálása érdekében követjük.

A *tömegesedés*ről mint az 1960-as évek utáni felsőoktatás nagy trendjéről a korábbiakban volt szó, Schleicher is külön kiemeli. Újra hangsúlyozzuk, hogy tömegesedés és expanzió az illesztés diskurzusának genezise: ez okozta ugyanis a diplomás kibocsátás megnövekedett volumenét és munkaerő-piaci problematikáját. A középkori egyetem és a humboldti egyetem olyan kis kapacitású szervezetek voltak, amelyek munkaerő-kibocsátása makroökonómiai

szemléletben egyszerűen irreleváns. Ma egy életkori korcsoport 30-40 %-a vesz részt a felsőoktatásban. Ez érthető oka a foglalkoztathatósági diskurzusnak. A felsőoktatás tömegesedése valójában maga is külön diskurzus, a méltányosság és az egyenlő oktatási hozzáférés diskurzusa, amely a szelekció igazságtalanságára és a belépők társadalmi hovatartozását tükröző változókhoz kötődő mintázataira hívja fel a figyelmet, dekonstruálva ezzel a szellemi kiválóság értékét hangsúlyozó elitista diskurzust, ez utóbbi beszél pejoratív értelemben *eltömegesedésről*. E belépési mintázatokat kialakító változók között a *nem* mára jelentőségét veszítette: a felsőoktatást jellemzően¹⁰ a nők dominálják. De nem így a *társadalmi helyzet*, a felvételiző háttérét adó *család gazdasági és kulturális tőkeszerkezete*: ezek vizsgálata rendre a középosztály által dominált felsőoktatási részvételt mutat ki, amely ráadásul a nagy presztízssű képzési területek dominálását (jog, közgazdaságtan és orvostudomány) is jelenti. Mindez hatékony kritikája a kiválóság elitista diskurzusának, amelyet a belépők kimutatható egyenletes tőkeszerkezeti heterogenitása legitimálna. Ez azonban közismerten nem teljesül. Schleicher Nóra Boden és Nedeva [2010] alapján kimutatja a tömegesedés munkaerő-piaci érdekeltségét: a munkaszervezetek számára nagy mennyiségben áll így rendelkezésre képzettebb munkaerő, a beléptetés során diplomások sokaságából válogathatnak olyan álláshelyekre is, amelyek valójában nem is igényelnek felsőfokú végzettséget (ezen a ponton születik a felsőoktatás *túlképzési diskurzusa*). Schleicher nem említi, de ide tartozik, hogy maga a munkapiac is érdekelt a tömegesedésben, amely hatékony módja a munkaerő-felesleg elhelyezésének, a társadalmi léptékkü probléma, az ifjúsági munkanélküliség időleges kezelésének. A tömegesedés diskurzusát és folyamatát tehát a munkaszervezetek többsége és maga a munkaerőpiac is támogatja, nem csoda hát, hogy ilyen tekintélyes és széles körűen reflektált tájékozódási pontról van szó.

A Schleicher által említett másik mellékdiskurzus a *finanszírozási nehézségeké*: ez valójában egy makroszemléletű diskurzus, részletesen nem fogjuk tárgyalni. A nyugati társadalmak közkiadási döntéseik során azzal szembesültek és szembesülnek, hogy kedvezőtlen demográfiai változásaik miatt egyre nagyobb nyomás nehezedik a költségvetésre. A társadalom előregszik, de a felsőoktatási részvételi arány nő, így egyre többet kellene az intézményrendszerre költeni, hogy ne essen le drasztikusan a hallgatókra jutó fajlagos ráfordítás. Itt született a finanszírozási nehézségek diskurzusának varázsszava, a hatékonyság. A hatékonyság ebben a kontextusban a rendelkezésre álló források eredményesebb elköltését, a fajlagos ráfordítások termelékenységének növelését szorgalmazza.

¹⁰ Bizonyos képzési területek pl. a műszaki tudományok vagy a tisztképzés területén képeznek csak kivételt.

A *menedzserizmus*, és a *minőségbiztosítás* diskurzusa összefügg, a piaci kapitalista nyelvhasználat és vezetés-szervezés térnyerése nyomán jelentek meg az egyetemirányítás elméletében és praxisában. A menedzserizmus a piaci racionalitásra (lehetőleg számszerű hasznossági skálába rendezett döntési lehetőségek közötti döntéshozatal a maximális várható hasznosság alapján) épülő vezetési kultúra meghonosítását jelenti a felsőoktatási szervezetekben. Ebben a logikában a felsőoktatás piac, ahol szervezetek versenyeznek a hallgatókért, mert a belépő hallgatók számán múlik bevételek nagysága, legyen szó államilag finanszírozott vagy önköltséges képzési helyről. A szervezetek szolgáltatástermékeket árulnak ezen a piacon, ez maga a képzési program. A menedzserizmus természetes követője a minőségbiztosítás, nem csak a közös vállalatirányítási eredet miatt. A menedzserizmus következményeként hamar felmerül a minőségi probléma kérdése, hiszen a hallgató azt az intézményt preferálja e logika szerint, amelynek diplomáját magasra értékeli a munkaerőpiac (ez a minőség mellett szól), de könnyű elvégezni (ez a minőség ellen szól): ő is hatékony akar lenni, minimális ráfordítással akarja az elérhető legjobb eredményt. Itt tehát egy átváltás jelenik meg a rövid és hosszú távú preferenciák között, amire a jelenleg létező, de kétséges sikerű válasz a mára önálló diskurzussá növekedett felsőoktatási minőségbiztosítás. A minőségbiztosítás problematikája, hogy az oktatás minőségének változói nehezen kvantifikálhatóak, maga a minőségbiztosítási tevékenység és annak folyamatos gyakorlása forrásigényes (anyagi költségek a telepítésnél, humán erőforrás-igénybevétel a működtetésnél). Végül a minőségbiztosítás romboló is lehet: a nem kvantifikálható oktatási minőségi változók számszerűsítése érdekeltté teszi a szervezeteket a gyorsított mennyiségi termelésben, ami egyenesen rombolja a minőséget. Az oktatás minőségbiztosítása a minőség felszámolásává válhat.

A foglalkoztathatóság legszélesebb közönséget elérő és legtekintélyesebb diskurzusa a *tudástársadalom-diskurzus*, amelyet Schleicher Nóra [2012] a tudás fogalmának változásaként tárgyal. Ennek előfeltevése a harmadik szektor, a szolgáltatások dominálta gazdasági struktúra kiépülése, illetve ennek következményeként a szolgáltatások azonosítása a tudástermeléssel. Alapvetően egalitárius szemléletű, hangsúlyozza a tudáshoz való hozzáférés szélesítésének fontosságát, hasznosságát és a méltányosságot, mint a modern társadalom igazságosság-konstrukciójának egyetemes normáját.

A kontextust biztosító mellékdiskurzusok megismerése után meghatározhatjuk, mit is jelent pontosan felsőoktatás és munkaerőpiac kapcsolatának piacorientált diskurzusa, röviden a foglalkoztathatósági diskurzus. Schleicher [2012] szintén a bevezetőnkben idézett Derényi-tanulmányra [2010] utal. Derényi András a foglalkoztathatóság értelmezésének három aktorát

– érdekhordozóját – azonosítja: a felsőoktatási szervezeteket, az oktatáspolitikát és a munkaszervezeteket. Az egyetemek nézőpontjából a foglalkoztathatóság a munkaerőpiachoz történő strukturális és tartalmi alkalmazkodást, az oktatáspolitikai részéről ennek rendszerszintű kezelését, a munkaszervezetek felől az adott munkához szükséges tudással és kompetenciákkal rendelkező munkaerőt jelent. A hallgató hiánya az érdekhordozók felsorolásából feltűnő és ellentmondásos a piacorientált diskurzusok ismeretében, hiszen a hallgató – egy lehetséges értelmezés szerint - a képzési program vevője, egy speciális jószág vásárlója. Vélhetőleg a hallgató azért maradhatott ki, mert csak a nagy, szervezeti és ágazati aktorok nézőpontja került megjelenítésre ebben a makroszemléletű felsorolásban.

Schleicher [2012] a továbbiakban Boden és Nedeva [2010] alapján foglalkoztathatóság lehetséges értelmezéseit tárgyalja, érdekhordozók szerint három kategóriában, amelyek logikus összevonásával alakítottuk ki a foglalkoztathatóság fogalmának érdekhordozók szerinti definícióit. *A munkaszervezetek szempontjából a foglalkoztathatóság egyenlő az oktatás gazdasági értékével. A hallgató szempontjából a foglalkoztathatóság rövidtávon egyenlő a megfelelő munka megszerzésének, hosszútávon a megtartásának a képességével. A munkaszervezetek szempontja nincs tekintettel a felsőoktatási szervezetek funkcionális sokféleségére, értékeire, hagyományaira, de éppígy nem számol a munkaszervezetek sokféleségével, az általuk igényelt képességek és tudáselemek bőségével vagy éppen egyhangúságával*¹¹. A hallgatók szempontja nem képes integrálni a munkapiac konjunkturális és strukturális működési sajátosságait, a munkakereslet ciklikus ingadozását. Az elemzés annyiban tanulságos számunkra, hogy ismételten felhívja a figyelmet az érdekhordozók azonosításának fontosságára, és arra a kevéssé reflektált, valójában a társadalomtudományos kutatások jellegéből következő sajátosságra, hogy a foglalkoztathatóság elemzésének kutatási eredményeit alapvetően meghatározza a kérdésfeltevés pozíciója. A hallgató, az egyetem és a munkaszervezet pozíciójából nézve más-más eredményre jutunk. Ezért az elemzés nézőpontjának rugalmas kezelésére képes modellt kell találnunk.

Az öncélú, a tudást a tudás létrehozásának örömeért gyarapító egyetem természetesen mítosz, amely mítosz persze az egyetemről való beszéd hagyományának része, ellendiskurzus és szervezeti immunválasz a hatalom és uralom beszédgyakorlataival szemben – utóbbiak a felvilágosodás idején a politika és az állam felől érkeztek, ma a gazdaság termeli a tudás feletti hatalomgyakorlás diskurzusait. A felsőoktatási szervezetek minden társadalomban az

¹¹ Vö. Adam Smith [1904:V.1.179]: „Invention is kept alive, and the mind is not suffered to fall into that drowsy stupidity which, in a civilized society, seems to benumb the understanding of almost all the inferior ranks of people.”

önmagában való tudás kidolgozásának, megőrzésének, gondozásának, értelmezésének, terjesztésének és megújításának ideáján kívül számos praktikus funkciót láttak el, vezető udvari tisztviselőket¹² biztosítottak az államalakulatok működtetéséhez, és buzgón termelték a hatalomgyakorlás legitimációját.

A felsőoktatás munkaerő-piaci megfelelésének és illeszthetőségének diskurzusa a tudás és tudástermelés feletti hatalomgyakorlás diskurzusainak történetébe illeszkedik, ez esetben a diskurzus aktora, beszélője, termelője a társadalom gazdasági komponense¹³. A következőkben e diskurzus fajtáit, a nyelvi metaforánál maradva, dialektusait fogjuk áttekinteni, és igyekszünk tisztázni hozzájárulásukat a foglalkoztathatósági diskurzushoz. Egészen pontosan két kérdésre fogunk az egyes elméletek esetén választ keresni: *1. Mikor racionális az egyén részvétele a felsőoktatásban? 2. Milyen a munkapiac szempontjából eredményes felsőoktatási képzés?* A kérdések konkrét megfogalmazásakor, ezért jár nehézségekkel a felsőoktatás és munkapiac érdekhordozóiig elvezetni a problémát, máris felmerül: kinek a szempontjából racionális? Az egyén nézőpontjából? A társadalom szempontjából? A munkaszervezet számára? Ennek ellenére az első kérdés is megválaszolható, mert ezek az elméletek fokalizáltak, eleve kijelölik releváns nézőpontjukat.

3.1. Az oktatás mint társadalmi humánerőforrás-termelés

Ez a diskurzus az oktatás elsődleges funkcióját a munka mint termelési tényező termelékenységének növelésében határozza meg. A diskurzusalapító jól azonosítható, Theodore W. Schultztól van szó, aki a tőkeelméleteknek a munka mint termelési tényező hordozója, a humán erőforrás felé való kiterjesztésével alapította ezt az interpretációs keretet. Elméletében az oktatás gazdasági szerepét a tőkeszerkezet átstrukturálásaként értelmezte, eszerint az oktatás a humán erőforrás termelékenységét megemeli, így megnöveli az egyik alapvető termelési tényező hatékonyságát [Polónyi 2002:42]. A felsőoktatás Schultz

¹² A reneszánsz fejedelmi, királyi udvarok vezető tisztségviselői, udvari emberei, a kor nemes és kevésbé nemes főszereplői jellemzően az itáliai egyetemek egykori diákjaként kezdték pályafutásukat. Innen kerültek ki a korszak hatalomgyakorlásának nem csak történetírói, de teoretikus ideológusai is – a kettő (történetírás és politikaelmélet) egyébként azonos funkciót is töltött be.

¹³ Természetesen minden megnyilatkozás aktora egy konkrét személy. Egy tanulmánynak nem feladata napi zsmnalisztikai megszólalások felkutatása és hosszas idézése. Minden olvasó felidézheti magában a munkaerő-piaci megfelelés szorgalmazóit, azok posztjait, munkaköreit a hazai közbeszédben. Jellemzően munkáltatói érdekképviselői szervek vezetőiről és nagyvállalkozókról van szó. Megnyilatkozásaik érthetőek és érdekképviseleti az általuk képviselt munkaszervezetek költségminimalizálását szolgálják, racionális viselkedésről van szó, ez azonban nem jelenti az általuk beszélt diskurzus racionalitását. Teljesen reflektálatlan a megnyilatkozások mögött működő vulgármarxista vélekedés, amely a végtermékek materializáltsága szerint preferencia-relációba rendezi a munkatevékenységeket a fizikai javak termelése javára. A mai gazdasági struktúrában a fejlett államokban egyértelmű, hogy a nemzetgazdaságokat a szolgáltatások dominálják.

elméletében természetesen csak az egyik termelékenységnövelő rendszer, ide tartozik a teljes formális képzési vertikum az informális képzéssel együtt, az egészségügy és a munkahely találása érdekében vállalt mobilitás is.

Az elmélet jól magyarázza a diplomások magasabb keresetét és az ezzel összefüggő tény, hogy az oktatásban eltöltött idő hosszúságát a munkaerőpiac jutalmazza.

Az elmélet magyarázó ereje azonban bizonyos területeken gyenge. Nem ad választ a termelékenység növelésének hatáira. Polónyi István [2002, 2011, 2013] több helyütt jelzi azt a problémát, hogy nem egyértelmű az összefüggés az egyes országok munkaerő-piacán jelenlévő diplomások aránya és nemzetgazdasági kibocsátása között. Ennek bizonyítására összeveti a magyar társadalom munkaerőpiacának diplomás munkaerő-ellátottságát a többi OECD-országgal, és rendre kimutatja, hogy diplomás-ellátottságunk alapján magasabb egy főre eső GDP-vel rendelkező országkaszterbe kellene tartoznunk. Ez a rendkívül pontos és szabatos elemzés nem számol azonban a kauzalitás és a temporalitás problémájával. Egyrészt lehetetlen elkülöníteni, hogy a képzett munkaerő és a termelékenység vonatkozásában melyik az ok, és melyik az okozat. Másrészt a magyar felsőoktatás tömegesedése nyugat-európai léptékben nem az 1960-as évek második felében, hanem 1990 után kezdődött, ezért egyelőre erről összehasonlítható adatok valójában nem is állnak rendelkezésre, a jelenkori pillanatkép elemzése (diplomások aránya szerinti PPP-n mért GDP országkaszterben vagyunk-e?) módszertanilag problémás. A diplomások aránya elérte ugyan a nyugati-európai társadalmakét, de nincsenek annyi ideje a munkaerő-piacon, munkájuk termelékenysége nem fejthette még ki hatását (csak ha a parciális elemzés feltételeit tekintjük, *ceteris paribus*).

A magunk részéről csak szerény, triviális hozzászólásokat tehetünk ehhez az összetett problémához. Egyértelműnek látszik, hogy az oktatás termelékenységnövelő képessége összefügg az oktatás minőségével: minél magasabb színvonalú általánosan az oktatás, és benne a felsőoktatás, annál jobban képes a munkaerő termelékenységét nemzetgazdasági szinten növelni. Szintén valószínűnek látszik, hogy az oktatás termelékenységnövelő képességének természetes határát a gazdasági struktúrától függő munkaerő-kereslet jelöli ki.

A humán erőforrás-termelés elmélete szerint a felsőoktatás részvételének maximuma ott lenne, ahol már a munkaerő termelékenysége nem növelhető további képzéssel, ez az elméleti maximum összefügg a gazdasági struktúrával. Ezt kiszámolni még akkor is problémás volna, ha elméleti előfeltevésként kizárnánk a technológiai fejlődést. Ezt azonban ebben az esetben teoretikusan sem zárhatjuk ki, mert nyilvánvalóan összefügg a képzettséggel: a 20. század technológiai paradigmaváltásai éppen a magas intézményes képzési kultúrájú országokban következtek be – ami visszacsatolásként alátámasztja az erőforrás-termelési elméletet. De

nem ad alkalmas támpontot a gazdaságos, eredményes, hatékony felsőoktatási részvételt illetően.

Az elmélet szerint az eredményes felsőoktatási képzés a munkaerő hosszú távú termelékenységét növeli. Ez olyan általános elv, amire nem építhetjük a képzésnek sem tartalmi, sem strukturális stratégiai elveit. Az a következménye, hogy a technikai színvonalhoz passzoló általános munkaerő-piaci problémamegoldásra történő felkészítés a felsőoktatás feladata, semmiképpen sem a rövidtávú munkaerő-piaci igényekhez történő illesztés.

3.2. Az oktatás mint egyéni befektetés

Valójában az előző diskurzussal összefüggő beszédmódról van szó, lényeges különbségekkel: míg az előző diskurzus makroszemléletű és társadalmi méretekben gondolkodik, addig ez egy mikroszemléletű értelmezés. Tipikus mikroökonómiai diskurzusról van szó, amelynek előfeltevése, emberképe, a döntéseit racionálisan értékelő, lehetőségeit kvantifikált preferencia-relációkba rendező *homo oeconomicus*. Felfogásunktól távol áll az emberkép kritikája, ez egy kiváló, a társadalomtudományokban értelmes, módszertanilag hasznos és releváns előfeltevés, amelyet az az érv is meggyőzően támogat, hogy az irracionális döntéshozókat hosszú távon a piac kiszűri, bünteti, szelektálja. A *homo oeconomicus* mint előfeltevés nem a döntései előtt számolgotó embert jelenti, jelen esetben az egyetemi tanulmányaira készülő érettségizőt (és szüleit), ez egy igen vulgáris felfogás, amely félreérti a *homo oeconomicus* mint módszertani előfeltevés, mint emberkép szükségességét a mikroökonómiai vizsgálódások előtt. Az ember racionalitását sem fogjuk kritikával illetni, és nem támadjuk a döntés személyhez kötésének problémáját sem, ti. hogy a döntéshozó itt a gyermek vagy a szülő-e, illetve ennek következményeként problematikus a befektető azonosítása is. Kritikánk az oktatás mint egyéni befektetés kvantifikálhatóságának szól. Ehhez azonban előbb a diskurzus rövid ismertetése szükséges.

Az egyéni befektetesként tételezett oktatás is a munkaerő termelékenységének növelésében látja az oktatás fő funkcióját, de mikroszemlélete miatt ez a vállalati pénzügyek területéről ismeretes beruházás-gazdaságossági számításokra ad lehetőséget. A hozamok kvantifikálásával jelenértékre hozza a várható költségeket és bevételeket, és az elvárt hozamot összeveti a belső megtérülési rátával, vagy nettó jelenértéket számít.

Az egyéni befektetesként értett oktatás jól magyarázza, mi is történik a képzés során, nem tekinti fekete doboznak az iskolarendszert, és lehetővé teszi a képzési piac differenciált

elemzését is. Jól magyarázza, hogy miért vállalnak a családok sokszor meglehetősen nagy terheket gyermekeik oktatásáért, illetve releváns elemzési keretet kínál a döntések elemzéséhez.

Az elmélet magyarázó ereje azonban korlátozott. Nem érthető ez alapján, miért olyan nagy volumenű, sok hallgatót vonzó karok a bölcsészkarok. Ennek az az oka, hogy a releváns hasznok köre az oktatás esetén nem számszerűsíthető, sem az egyén, sem a társadalom esetén. A felsőoktatási részvétel olyan inkorporált kulturális tőkejavakhoz és társadalmi tőkéhez segíti a hallgatókat, amelynek hatása nem mérhető, és amely nem számszerűsíthető hozamráttákkal és nettó jelenérték-számításokkal. A pénzre közvetlenül nem váltható javak az oktatási befektetés nem felmérhető, de nagyon fontos, esetleg egyenesen domináns részét képezik.

Az oktatási részvétel kétségkívül értelmezhető befektetésként – és az is. A felsőoktatás piacorientált diskurzusai közül az egyéni befektetés talán a legfontosabb, mert ez képes a szubjektum mikroszintjén differenciáltan értelmezni a képzési piacot, és egyedül ez implikál egy pozitív társadalmi víziót. Egy keveset emlegetett, klasszikus modern érték- és normarendszer közgazdaságtani vonulata ez a teória: a felvilágosodás meritokratikus diskurzusáról van szó. A mobilitás, a társadalmi felemelkedés elsődleges színtere a modernségben az iskola, amely általános intézményrendszereként a XIX. század második felében kezdett kialakulni. A modern (ma: késő modern vagy posztmodern) állam két nagy feladatát, a társadalom- és szociálpolitikát azért lehet az oktatásban összeegyeztetni, mert ha jól működik, az iskola színteret biztosít a jelen társadalom depriváltjai számára a felemelkedéshez. Az iskola mint intézmény a társadalmi egyenlőtlenségeket kiegyenlíteni nem tudja, de esélyt biztosít, hogy a különböző szociokulturális különbségek az iskolában közös nevezőre jussanak, illetve jó esetben képes átadni a deprivált csoportok számára is a modern polgári társadalom értékeit. A befektetésként értelmezett oktatás megteremti ennek közgazdaságtani értelmezését.

A befektetési interpretáció elméletileg megadná a felsőoktatási részvétel teoretikus korlátját: addig érdemes az egyénnek a felsőoktatásban résztvennie, amíg a jelenértékre hozott várható jövőbeni hozamok meghaladják a jelenértékre hozott költségeket. Itt azonban a fenti problémába ütközünk: a hozamok jelentős részét, pl. a társadalmi tőkét, egyszerűen nem lehet számszerűsíteni, az inkorporált kulturális tőkét (ezt hívták régen a tudás önértékének) meg sem említjük. Az eredményes képzésről az előzőekhez hasonló állításokat tehetnénk.

Akár társadalmi humán-erő-forrás termelésnek, akár egyéni befektetésnek tekintjük az oktatást, mindenképpen azzal az előfeltevéssel élünk, hogy az oktatás vegyes közjószág. Extern

hatásait az egész társadalom élvezi, a belőle való kizárás azonban nagyon is lehetséges és igénybevétel-növekményének határkölsége sem zérus. Ha társadalmi szintű munkaerő-termelésről beszélünk, akkor a mindenki által élvezett extern javakat hangsúlyozzuk, ha egyéni befektetésként értelmezzük az oktatást, akkor az egyénnek hasznossággal bíró magánjóság-jellegét emeljük ki. A tény, hogy mindkét interpretáció értelmes modellt eredményez, jól jelzi, hogy vegyes közjóságról van szó.

3.3. Az oktatás mint szűrés

A szűrőelmélet az oktatás nézőpontjából zavarba ejtően robusztus elmélet. Az előzőek szerint a gazdaság számára az oktatás biztosítja a munkaerő termelékenység-növelését. A szűrőelmélet azt állítja, hogy ennek nehézkes bizonyítása nem a kauzalitással összefüggő (ok és okozat elválasztása) kutatás-módszertani probléma, hanem egyszerűen arról van szó, hogy ez a termelékenység-növelés nem létezik. Az oktatást fekete doboznak tekinti, amelynek domináns feladata a diákok szűrése és címkézése, tehát az információközlés. Az oktatási rendszerben eltöltött idő alatt megszerzett legmagasabb fokú végbizonyítvány minimális jelzésül szolgál a munkaszervezetek számára a jelentkezőkről. Egyszerűen a humánerőforrás csoportosításáról van szó.

Ezt a diskurzust túlságos robusztussága miatt elvetjük. Valószínűtlen, hogy a modern társadalmak 12+5 éves képzési rendszereket tartanának fenn egyszerűen a címkézésért. Ha ez az elmélet minden kétséget kizáróan bebizonyosodik, akkor a végbizonyítvány lesz a valaha előállított legdrágább információ, amelynek termelésén emberek és szervezetek sokasága dolgozik. Ez olyan mértékű szimplifikációja az oktatási rendszernek, ami túlságosan nagy áldozatot követel a modellezés és értelmezés érdekében. A közgazdaságtan vizsgálódásai során minden társadalmi rendszerkomponens számára releváns elemeit emeli ki. Egy ekkora komponenst, mint a képzési rendszer, azonban nem érdemes fekete dobozként kezelni. Lehetséges, hogy az oktatás termelékenység-növelése nem bizonyítható empirikusan makrostatisztikai adatokkal, de ebből nem következik, hogy ez a termelékenység-növekedés nem létezik. Az eddigi elméletekhez képest a szűrőelmélet nem kevésbé spekulatív, de logikai koherenciája és magyarázó ereje lényegesen kisebb: egyszerűen nem volna hatékony egy ilyen roppant méretű képzési rendszert egyetlen bináris információ előállításáért működtetni. A szűrőelmélet emellett semmit nem tud arról mondani, hogy a diákok mekkora arányát volna hatékony a felsőoktatásban megszűrni, illetve ez nem egészen igaz. Ha az oktatási részvétel egyetlen eredménye egy bináris információ, akkor költségei miatt minimalizálni érdemes a

felsőoktatási részvételt: ennek a mai angolszász és európai társadalmak empirikus tapasztalata, a felsőoktatás tömegesedésének ténye ellentmond.

3.4 Az oktatástervezés

Felsőoktatás és munkaerőpiac illesztésének oktatástervezési diskurzusa kilóg a fenti beszédmódok sorából. Az előző három diskurzus a két társadalmi komponens funkciója felől kísérelt meg válaszokat adni a kérdésre. Az eddigi funkcionális diskurzusokkal szemben ez prognosztikai diskurzus. Az oktatástervezés diskurzusa az illesztés problémáját közvetlenül igyekszik kezelni, természetesen annak előfeltevésével, hogy ez az illesztés szükséges és lehetséges. Szükséges, mert a felsőoktatás domináns feladata a munkaerőpiac rövid- és hosszútávú munkaerő-keresletének kielégítése, a humán erőforrás termelése. Lehetséges, mert a felsőoktatás célja a munkaerő-piaci termelésben az egyensúly közelítése, amelyhez természetesen ennek az egyensúlynak is létezni kell. Ez az egyensúly azonban nem más, mint az oktatástervezés Szent Grálja – azért nem működik a praxisban ez a diskurzus minden matematikai igényessége, összetettsége és tudományos fontossága mellett, mert az egyensúly nem létezik. Kritikánk nem az egyensúly teoretikus feltételezését tagadó alternatív közgazdaság-tani irányzatokhoz tartozik, nem ez a tárgya, az egyensúly létének teoretikus feltételezhetőségét és relevanciáját nem tagadjuk. Csak azt állítjuk, hogy jelen esetben, ebben a kérdésben, teoretikus okok miatt nem létezik a legalább elméletileg felírható egyensúlyi egyenlet a felsőoktatási szervezetek aggregált kibocsátása és a munkaerő-piaci aggregált kereslet között – és nem az időtáv problematikája miatt.

Az oktatás tervezése komolyan veszi azt a fentiekben csak említett, látszólag teoretikus megjegyzést, hogy *a gazdasági struktúra meghatározza a munkaerő-kereslet összetételét*. E diskurzus szerint a felsőoktatás tömegesedése addig értelmes, ameddig a gazdasági szerkezet igényeit látja el. A felsőoktatás vertikális és horizontális képzési szerkezetének a gazdaság munkaerő-keresleti igényeihez kell alkalmazkodnia. Polónyi István [2013:87] a diskurzus alapítójaként Jan Tinbergen holland közgazdászt azonosítja. A felsőfokú képzés domináns feladataként Tinbergen a termelés szakemberigényét tételezi, ezt elégíti ki szükséges mennyiségben a középfokú szakoktatás és a felsőoktatás is. Tinbergen modellje szektorokra osztja a munkaerő-szükségleteket, és oksági összefüggést feltételez a termelés volumene és munkaerő-szükséglete között. A tervezés során a gazdaságot véges számú szektorra osztják, ezekhez oktatási kategóriákat rendelnek, majd linearitással és szakértői becslésekkel szektoronként felmérik a várható munkaerő-igényt. A tervezés számol a jelenlegi állomány

halálozások és nyugdíjazások miatti csökkenésével. Ez a munkaerő-megközelítésen alapuló direktív oktatástervezés, nyugat-európai országokban is kísérleteztek vele. A hazai felsőoktatás történetében a rendszerváltás előtti tervgazdaság miatt nagy jelentőségű elméletéről van szó, neves hazai képviselője volt Timár János. Rendkívül precíz, de inkább elméletileg kivitelezhető módszer, amely nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket [Polónyi 2013:90]. Ennek okai nyilvánvalóak, ha teoretikusan helyes is volna, akkor is igen körülményes lenne adatokkal feltölteni, de valójában elméletileg is problematikus. Ismét fel kell emlegetni a képzési idő és a gazdasági ciklus temporális diszkrepanciáját és a felsőoktatás funkcionális heterogenitását. Emellett hogyan is lehetne számszerűsíteni a gazdasági növekedést, annak ingadozásait és az előre nem látható technológiai fejlődést? A linearitás és a szakértői becslés ezekre a problémákra nem ad választ. Az időtáv problémáját Polónyi István [2013:91] Timár Jánosra, Frederick Harris Harbisonra és Wilfred Beckermanra hivatkozva többszörösen is aláhúzza. Emellett szót sem ejtettünk a tercier szektor uralta gazdasági struktúra munkaerő-piacának jellemzőiről: a helyettesíthetőségről, a mobilitásról és az új foglalkozások, szükségletek és szolgáltatások születéséről. Az oktatástervezési diskurzus nagyon pontosnak tűnő prognózisokat ad, amelyek beválási esélye azonban csekély.

Természetesen mindezek után le kell szögeznünk, hogy a munkaszervezetek hatalmi érdekeltiségének, az időtáv problematikájának, az egyetemi hagyományok és funkciók összetettségének emlegetése önmagában nem megoldása felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyának a kibocsátás volumene miatt továbbra is létező problémájának. Csábító a felsőoktatás domináns funkcióját a tájékozott, széles körűen művelt és felelősen cselekvő állampolgár kiképzésében, a kiművelt emberfők sokaságában újra feltalálni, ez azonban több okból sem lehetséges. Ez egy olyan humanista-idealista diskurzus, amely a *Bildung* alapján áll, csak emiatt számos kritikával illelhető, joggal anakronisztikusnak tekinthető. Másrészt ez a feladat klasszikusan a közoktatásé, érvényes válasz erre, hogy a közoktatást kell erősíteni, fejleszteni, strukturálisan és tartalmilag megújítani, ezek nem a felsőoktatás feladatai. Érvényes probléma marad a kibocsátás volumene: rendben van, hogy más a felsőoktatás hagyománya és történetileg kialakult funkciója, de mit kezdjünk a munkaerőpiac és a hallgatók elvárásaival? Egyrészt a gazdaságnak munkaerőre van szüksége, másrészt a munkanélküliséggel küszködő értelmiségit sem vigasztalja műveltsége, és mi sem vigasztalhatjuk a műveltséget a balsorsban menedéknek tekintő arisztotelészi bölcsességgel. A továbbiakban ezért új interpretációs keretet, új nyelvet és új modellezési lehetőségeket keresünk. Annál is inkább, mert egyik diskurzus sem szolgál biztos támpontul arra a kérdésre, hogy mi is volna a gazdaságos, eredményes és hatékony felsőoktatási részvételi arány.

4. Egy új értelmezés kísérlete

Felsőoktatás és munkaerőpiac foglalkoztathatósági diskurzusainak áttekintése után egy új értelmezésre, egy modell adaptálására teszünk kísérletet. A vertikális és horizontális termékdifferenciálás modelljéről van szó. A modellt rugalmassága és a felsőoktatás rendszerszintű válaszainak látható hasonlósága miatt választottuk. Adaptációjának minimális eredménye a foglalkoztathatósági diskurzusra vonatkozó kérdés megfogalmazása. Erre a modell rugalmassága mellett azért alkalmas, mert egyszerre képes több érdekhordozó nézőpontjának megjelenítésére. Ennek jelentőségét az elemzés során látni fogjuk.

A *termékdifferenciálás* szokásos célja a vásárlói kép befolyásolása a termék megkülönböztetése érdekében. A jószág számos jellemzője képezheti termékdifferenciálás tárgyát, így a minőség, a fizikai jellemzők, a csomagolás, de differenciálhatóak a termék nem immanens jellemzői is, így pl. a kiszolgálás színvonala. A termékdifferenciálásban eredetileg, ahogy azt a mikroökonómia tárgyalja, nem elsődleges a termékek közötti valós különbség, a termékdifferenciálás a fogyasztói percepciót célozza meg. Célja a piaci pozíció stabilizálása, a valós vagy látszólagos termékkínálat bővítése, a márkahűség kialakítása. A termékdifferenciálás lehet horizontális vagy vertikális. A *horizontális termékdifferenciálás* olyan javak körét jelöli ki, amelyek hasonló minőségi kategóriába tartoznak, de bizonyos jellemzőik miatt eltérő termékekről van szó (pl. két konyak, amik az eredetvédelem által előírt francia vidékről származnak, teljesítik a hagyományként megnevezett, valójában belépési korlátot jelentő szigorú előírások mindegyikét, de más konyakházban készültek). A *vertikális termékdifferenciálás* esetén más minőségű és árú javakról van szó, az előző példához kapcsolódóan ilyen viszony értelmezhető egy hosszan érlelt francia konyak és egy közepes minőségű görög brandy között.

A termékdifferenciálás jelenségének térbeli modelljét Harold Hotelling [1929] alkotta meg. A térbeli modellek előnye, hogy eleve csak értelmezési keretet jelentenek, rugalmasan interpretálhatóak. A termékdifferenciálás Hotelling-féle térbeli modellje is többféle értelmezésre nyitott: a termékek a *földrajzi térben* vagy a *termékjellemzők terében* differenciáltak. A termékek egymáshoz képesti pozíciója a helyettesítés mértékét befolyásolja. Hotelling [1929:54] ezt az almabor példáján szemlélteti: két üveg almabor különbsége, helyettesíthetőségének mértéke, egyszerre értelmezhető a borok savanyúsági fokaként vagy elérésük távolságaként. A térbeli modellek innovációja a termékdifferenciálás jelenségének térbeli absztrakciója, ami ideális esetben lehetővé teszi a probléma matematizálását is.

Jelen tanulmány központi állítása, hogy a térbeli modellek érvényes értelmezési keretet adnak a felsőoktatás rendszerszintű kríziskezeléséhez. A felsőoktatás a tömegesedés miatti terhelése miatt ugyanis éppen ezt hajtotta végre: horizontális és vertikális termékdifferenciálás történt az Európai Felsőoktatási Térség kialakításával, amelyet a Bolognai Nyilatkozat deklarált. A horizontális termékdifferenciálást a tudományágakhoz kötődő képzési területek jelentik, ez valójában nem is most született. A *horizontális termékdifferenciálást a humboldti egyetemi reform hajtotta végre a modern tudományosság születésével párhuzamosan az 1800-as évek elején. Az Európai Felsőoktatási Térség a kétciklusú képzés bevezetésével, amihez a felsőfokú szakképzés és a PhD-képzés társul, valójában vertikális termékdifferenciálás.*

A felsőoktatáson belül egy képzési vertikum született, amely értelmezhető a fent röviden vázolt térbeli modellben. De mi következik ebből? Ez a különben látványos analógia csak akkor érdekes, ha a modell értelmezése során érvényes következtetésekhöz jutunk felsőoktatás és munkaerőpiac kérdésében. A probléma az lesz majd, hogy a modell az optimális ár megállapításában érdekelt, mi viszont nem ezt kérdezzük elsősorban. Kérdéseink más természetűek: felsőoktatási output és munkapiac hatékony távolságára és a gazdaságos kibocsátásra vonatkoznak. A modell követésénél figyelniünk kell: a modell ugyan rugalmas interpretációkat engedélyez, nem ez jelenti majd a problémát, de alapvetően az elérhető legmagasabb árat keresi profitmaximalizáló szervezetek esetén. Az egyetemek és a felsőoktatási szektor nem ilyen, de ettől függetlenül érvényes következtetésekre juthatunk. A modellt elemzésre tartjuk alkalmasnak, prognózisra nem. Hangsúlyozzuk, hogy a modell eredetileg a profitmaximalizáló monopólium racionális viselkedését hivatott modellezni, és rendelkezik normatív elemekkel. Alkalmazását mégis hasznosnak látjuk, mert a felsőoktatás egységes rendszerválasza kínálja a termékdifferenciálás modellezésének adaptációját. Nem keresünk optimális árat és optimális kibocsátást, mert az egyetemet nem gondoljuk kvantifikálható célfüggvénnyel rendelkező profitmaximalizáló szervezetnek. A modell követése és adaptációjának kísérlete akkor is érdekes, ha nem vezet konkrét válaszokra, csak pontos kérdésekre és kritériumokra. A foglalkoztathatóság korábban tárgyalt diskurzusai ugyanis éppen a fókuszáltság problémájával voltak terhesek. Ha vezettek is legalább teoretikusan értelmes elvekhez, azok minden esetben valamelyik érdekhordozó szempontjához voltak kötve. Feltételezésünk szerint a vertikális termékdifferenciálás térbeli modelljének adaptációja képes lesz a fókuszáltság problémáját feloldani, lehetővé teszi a probléma értelmezését és bizonyos elvek, stratégiai utak meghatározását. Lehetővé teszi egy olyan kérdés megalkotását, amelyet több szereplő nézőpontjából is tartalommal tölthetünk fel.

4.1. A vertikális és horizontális termékdifferenciálás a felsőoktatásban

Első közelítésben a monopóliumra értelmezett modellt fogjuk követni, de kiemeljük, hogy munkahipotézisről, a modell interpretációs rugalmasságának vizsgálatáról van csupán szó, ugyanis a felsőoktatási piac vélhetőleg nem monopolista piac. A vizsgálat annyiban mégis értelmes, amennyiben a felsőoktatásról mint ágazatról, társadalmi rendszerkomponensről beszélünk, és ennek kibocsátását elemezzük a vertikális termékdifferenciálás modelljének segítségével. A vertikális termékdifferenciálást maga az ágazat hajtotta végre krízisének kezelésére. Egyelőre a felsőoktatást tehát nem differenciáljuk, hanem ágazati szinten kezeljük. Értelmes előfeltevés, ha a felsőoktatási szolgáltatás nyújtásának akkreditációkkal védett monopóliumára gondolunk.

A képzési vertikum négy szintjének (FOKSZ-BSc/BA-MSc/MA-PhD) értelmezése a minőség tengelyén lehetséges: a képzések ára eltérő, a vertikum vége felé növekszik. Hangsúlyoznunk kell, hogy a *minőség* nem a szó hétköznapi értelmében szerepel itt: egy felsőfokú szakképzés lehet kiváló, a gazdasági környezet igényeit kielégítő, a praxis szükségesen magas mértékét helyesen eltaláló, ezt gyakorlati szakemberekkel nyújtó képzés, míg egy doktorképzés is működhet papírgyárként. A minőség itt egyszerű metafora, ami a vertikumba rendezés, az eltérő szükségletek, az érdekhordozók emelkedő költségei (idő és pénz) miatt találó. A vertikális termékdifferenciálás modelljében a fogyasztói típusokat fizetési hajlandóságuk alapján különböztetjük meg. A felsőoktatás esetében ez jól teljesül, akár pénzben, akár időben értelmezzük ezt a fizetési hajlandóságot. A fogyasztó személyének pontos értelmezésére a későbbiekben visszatérünk, ugyanis a modell alapvető kérdéséről és differenciáló szempontjáról van szó. A vertikális termékdifferenciálást a monopólium (itt: felsőoktatási ágazat) azért alkalmazza, mert nem képes a fogyasztók tagolatlan sokaságát (itt: hallgatói tömeg/munkaszervezetek tömege) megkülönböztetni. A vertikális termékdifferenciálás célja ilyen értelemben a fogyasztók önszelekciója: a gyártó/szolgáltató nem képes a fogyasztók halmazát tagolt, csoportokra osztott sokaságként érzékelni, ezért a vertikális termékdifferenciálással információt nyer róluk¹⁴.

A továbbiakban Mussa és Rosen [1978] értelmezését követjük. Tanulmányuk szerint a termékdifferenciálás kiindulópontjaként a monopólium egyetlen terméket állít elő, ilyen volt a

¹⁴ Ez a gondolatmenet, várakozásainkkal ellentétben, feltűnő rokonságot mutat az oktatás szűrőelméletével (l. 3.3.). A fentiekben sem tagadtuk az oktatás szűrő funkciójának létezését, csupán annak dominanciáját vontuk kétségbe. Egyszerűen csak jeleztük, hogy az oktatás, ez a hatalmas és költséges rendszer, vélhetőleg összetettebb egy bináris információ gyártó soránál, és a gazdasági-társadalmi funkciója is bonyolultabb.

felsőoktatás osztatlan képzése.¹⁵ A vertikális differenciálás akkor racionális, ha eltérő fizetési hajlandóságú fogyasztók vannak jelen a piacon, akik a minőséget (z) is eltérően érzékelik és értékelik. Ez hallgatók és munkaszervezetek esetén egyaránt teljesül. A modellt két termékre írták fel, ez is azonosítható: az alap- és mesterképzés a felsőoktatás mint monopólium két terméke.

Az eredeti modell szerint a monopólium akkor változtatja a termék minőségét, ha vannak a piacon a minőséget értékelő vevők, akik ezért fizetni is hajlandóak. Ez a hallgatók és a munkaszervezetek többlet időráfordítása vagy magasabb bérköltsége esetén egyaránt értelmes. A modellt tovább követve a monopólium számára a minőség növelése lehetővé teszi az árak vagy a forgalmazott mennyiség növelését, esetleg mindkettőt, ez természetesen költségekkel jár. A monopólium az $MR(Q,z)=MC(Q,z)$ és $MR(Q,z)=MC(Q,z)$ egyenletre optimalizál, ahol rögzített z minőség vagy Q mennyiség mellett keresi az optimumot, ahol a határbevétel megegyezik a határköltséggel.

De ki is a felsőoktatás termékének vásárlója? Nem a képzési program termékleírása vagy az oligopolista piac jelenti itt a valódi problémát, hanem az, hogy a felsőoktatási szervezet tranzitszervezet. Termékének meghatározása attól függ, hogy input- vagy outputszemléletű-e az elemzésünk, ezért ezt a két esetet biztosan meg kell különböztetnünk. Inputszemléletben a képzési program mint termék vásárlója a hallgató. Outputszemléletben a hallgatótól elválaszthatatlan intézményi kulturális tőke, a diploma vásárlója a munkaszervezet. *A felsőoktatási szervezet feladata, hogy az első ügylet megkötése (a jelentkező hallgatóvá válik, megvásárolja a képzési programot költségtérítéssel vagy államilag finanszírozott helyének beváltásával, ebben az értelemben az államilag finanszírozott hely egyfajta korlátozott hozzáférésű voucher, amiért versenyezni¹⁶ kell) után minél értékesebb intézményi (és inkorporált) kulturális tőkével lássa el hallgatóját, vagyis a lehető legkisebb költséggel a lehető legjobb, hosszú távú munkaerő-piaci elérést biztosítsa számára. Az eredményes felsőoktatási termék (képzési program) a munkaerő-piacon hosszú távon versenyképes végterméket állít elő¹⁷.* Ismét hangsúlyozandó, hogy konkrét munkaszervezetekhez biztosan nem kötődhet a képzési program, mert az sem a hallgatónak, sem a felsőoktatásnak, sem a

¹⁵ A főiskolától most tekintsünk el, létezése történeti sajátosság, a modell értelmezése szempontjából nem releváns. Másképp fogalmazva az is egyfajta vertikális termékdifferenciálás volt, hogy létezett főiskolai és egyetemi diploma.

¹⁶ Ezt a versenyt ne feltételezzük naivan igazságosnak: a középosztály (minimum vagy felfelé) gazdasági, társadalmi, kulturális tőkeszerkezetével és nyelvi kódjaival rendelkező hallgatók helyzeti előnyt élveznek ebben a versenyben. Minél jobban dominálja ezt a versenyt a felvételiző képességeivel és tudásával szemben családjának tőkeszerkezete, annál kevésbé igazságos.

¹⁷ Itt azoktól az egyébként lehetséges esetektől eltekintünk, amikor valaki nem akarja diplomáját a munkaerő-piacon hasznosítani, hanem a tudás értékéért és öröméért vesz részt a felsőoktatási képzésben.

társadalomnak nem jó, még akkor sem, ha látványos, gyors „elhelyezkedést” biztosít azonnal a diploma megszerzése után. A munkaszervezetekhez kötődő felső-fokú szak-képzés (nem a FOKSZ, hanem a felsőoktatás túlzott mértékű szakosítása) leginkább a munkaszervezetek költségminimalizálását szolgálja, miközben érdekhordozók zavaróan széles körére nézve hátrányos.

A modellt a továbbiakban input- és outputszemléletben követjük, az eddigi értelmezés követhetősége végett álljon itt az 1. sz. táblázat.

	Inputszemlélet	Outputszemlélet
Eladó	Felsőoktatás(i szervezet)	Felsőoktatás(i szervezet)
Vevő	Hallgató (felvételiző)	Munkaszervezet
Ügylet	Képzési program elkezdése	Felvétel a munkaszervezetbe
Termék	Képzési program	Munkavállaló diplomával

1. táblázat: a felsőoktatás ügyletei

Fogyasztóink elhelyezése a minőség terében ezek után nem okoz problémát a munkaszervezetek esetében. Legyen z_i az i -edik fogyasztó minimális minőségkövetelménye, ez alatt nem hajlandó vásárolni. Ez a munkaszervezetek esetén jól értelmezhető, már az álláshirdetésben minden munkaszervezet közzé teszi saját z_i minimális minőségkövetelményét, amely valójában a keresett munkavállaló diplomájának kétdimenziós meghatározása, jellemzően¹⁸ közlik az ideális jelentkező felsőfokú végzettségének elvárt szintjét és a kívánatos képzési területet. A hallgatók esetében az interpretáció összetettebb. A képzési vertikum linearitása miatt a magasabb szintű képzési programot csak az előző birtokában vásárolhatja meg a vevő. Az elején megállapítottuk, hogy a monopólium akkor változtatja a termék minőségét, ha vannak a piacon a minőséget értékelő vevők, akik ezért fizetni is hajlandóak. Ennek következménye, hogy z_i fogyasztók minőségérzékelése heterogén, vagyis azonos egységnyi minőségegység értékelése között különbség van, az egyik fogyasztó (1.) számára ez a hipotetikus minőségegység értékesebb, mint a másik (2.) számára ($O_1 > O_2$). Ez nem rombolja modellünk magyarázó erejét. Hallgatók és munkaszervezetek szükségleteik szerint másképp érzékelik a képzési programokat és a diplomásokat egyaránt. A vásárlás kritériuma a nemnegatív fogyasztói többlet lesz, ahol a minőségegység szubjektív értékét

¹⁸ Ez nem minidig történik pontosan, sokszor összevont képzési területeket jelölnek meg, egyes esetekben egyszerűen felsőfokú végzettséget kérnek. Itt most ezektől eltekintünk.

szorozzuk az elvárt minőséggel, és ebből vonjuk le a termék árát¹⁹: $O_i(z - \underline{z}_i) - P \geq 0$. Akkor és addig racionális tehát a hallgatónak képzési programot vagy a munkaszervezetnek diplomát vásárolnia, ha ez számára fogyasztói többletet eredményez. A fogyasztói többlet a hallgató számára a várható keresetnövekmény, a munkaszervezet számára a munkaerő várható magasabb termelékenysége. A fenti egyenlet a foglalkoztathatóság korábbiakban tárgyalt humán erőforrás-termelési (3.1.) és befektetési (3.2.) diskurzusába egyaránt jól illeszkedik, nem vezet azzal ellentétes következtetésekre.

A modell a továbbiakban feltételezi, hogy a fogyasztók legfeljebb egységnyi terméket vásárolnak, ez könnyen teljesül, akár képzési programról, akár diplomás munkavállalóról van szó. Előfeltevés, hogy a termelés határ- és fix költsége nulla, és $\underline{z}_2 = 0$ a 2. fogyasztó esetében. A gyártó tudja, hogy a piacon eltérő fogyasztók léteznek, de nem tudja őket azonosítani. Az eredeti modell a következő kérdéseket teszi fel. 1. Milyen minőségi szintet képviselő termékváltozatok kerüljenek gyártásra? 2. Milyen áron történjen az értékesítés? Ezen a ponton elhagyjuk a vertikális termékdifferenciálás térbeli modelljét, mert nem ezekre a kérdésekre keressük a választ, és visszatérünk a távolság metaforájával dolgozó horizontális modellhez, mert továbbra is keressük a termék gazdaságos távolságát, vagy legalább annak értelmezhetőségét. *A termékdifferenciálás távolságra adott értelmezés elemzésünk legfőbb kérdése.*

A horizontális termékdifferenciálás hasonló javakat és eltérő ízlésű fogyasztókat feltételez. Ez jól adaptálható a tudományterületek és képzési területek jelenségére hallgatók és munkaszervezetek esetében egyaránt. A szolgáltató eltérő fogyasztói preferenciákat szolgáló termékeket kínál kb. azonos minőségi szinten: pl. két BSc-képzés jogi vagy műszaki képzési területen. A modell kérdése, hogy milyen jellegű változatok legyenek, milyen változatokat kínáljon a gyártó a vásárlóknak. A vertikális termékdifferenciálás elemzése során a következő kritériumot fogalmaztuk meg: *A felsőoktatási szervezet feladata, hogy az első ügylet megkötése (a jelentkező hallgatóvá válik, megvásárolja a képzési programot költségtérítéssel vagy államilag finanszírozott helyének beváltásával, ebben az értelemben az államilag finanszírozott hely egyfajta korlátozott hozzáférésű voucher, amiért versenyezni kell) után minél értékesebb intézményi (és inkorporált) kulturális tőkével lássa el hallgatóját, vagyis a lehető legkisebb költséggel a lehető legjobb, hosszú távú munkaerő-piaci elérést biztosítsa számára. Az eredményes felsőoktatási termék (képzési program) a munkaerő-piacon hosszú*

¹⁹ A pénz egységének értéke minden fogyasztó számára azonos. Ez elméleti feltevésnek tűnhet, de a legkevésbé sem az, a valóságban egyáltalán nem teljesül, és feloldása erősen befolyásolná az eredeti modellt is. A feltevés hiányában azonban a valóság kezelhetetlen összetettségével szembesülnénk.

távon versenyképes végterméket állít elő. Hogyan történjen a felsőoktatás horizontális termékdifferenciálása, hogy ez a feltétel teljesüljön?

Harold Hotelling térbeli modellje az árazás, a termékváltozat-jellemzők és a változatosság kérdéseit tárgyalja. Ez biztató számunkra: utóbbi kettőben igen érdekeltek vagyunk a felsőoktatás szempontjából. Az elhelyezkedés a térbeli modell gazdagon interpretálható metaforája, amely vonatkozhat földrajzi térre, termékjellemzőkre, de temporalizálható is. Utóbbi azért vonzó számunkra, mert kifejezhetjük majd vele egy munkaszervezet új belépőjének betanulási idejét/szakosítási költségét. A (racionális) fogyasztók, akár hallgatókról, akár munkaszervezetekről van szó, a közelséget preferálják, ezt a közelséget érthetjük térbeli közelségként, kívánatos képzettségi jellemzőként vagy minimális betanulási időként egyaránt. A termelőnek, jelen esetben a felsőoktatásnak, azt kell eldöntenie, hogy mennyire szofisztikáltan teljesíti a fogyasztói igényeket. Ez esetben a fogyasztót a munkapiacokon szereplő munkaszervezetekre korlátozzuk, hiszen ők képesek szükségleteiket a felsőoktatás felé hatékonyan megjeleníteni, az egyéni hallgató erre nem is képes, nem is merül fel a felsőoktatási szervezettel létesülő viszonyában, hogy a képzési program profilját ő alakíthatná.

Hotelling [1929] a lineáris város metaforájával írja le a horizontális termékdifferenciálás térbeli modelljét. A lineáris város tulajdonképpen egyutcás falu: N számú fogyasztó lakja 1 mérföldes főutcáját egyenletes eloszlásban. A monopólium a fogyasztók legjobb kiszolgálásának módját keresi, n számú üzlettel rendelkezik (itt ne vonjunk analógiát a felsőoktatási szervezettel, ugyanis ezek a szervezetek nem egy mamutvállalat közösen koordinált leányvállalatai, hanem egymás versenytársai, de ettől most eltekintünk). A fogyasztók (hallgatók vagy munkaszervezetek) akkor vásárolnak, ha a termék (képzési program vagy diplomás munkavállaló) ára szállítási költséggel (a fent emlegetett távolság) nem haladja V fizetési hajlandóságukat, vagyis a rezervációs árat. Egységnyi távolság megtételének költsége legyen t . A modell szerint a horizontális termékdifferenciálás akkor racionális a monopolista részéről, ha sok fogyasztója van (teljesül), ha a termékválaszték szélesítésének fix költségei alacsonyak (ez nem teljesül a felsőoktatás esetén), a fogyasztók erős preferenciákkal rendelkeznek, a nem preferált termék megvásárlásától vonakodnak (ez hallgatókra és munkaszervezetekre is teljesül). Az a feltétel is jól teljesül, hogy a termékek egymáshoz történő elhelyezkedése szabja meg a helyettesítés mértékét a fogyasztók számára: léteznek rokon szakmák, illetve a képzési területek távolságának növekedésével a helyettesíthetőség mértéke csökken.

Minden fogyasztó egységnyi terméket vásárol, ha $V \geq P+tx$ teljesül, vagyis ha a szállítási költséggel terhelt ár a rezervációs ár alatt marad. Az olcsóbbat preferálja, belátható, ez hogyan függ össze egy munkaszervezet racionális preferencia-rendezésével az alacsonyabb szakosítási költségű vagy rövidebb betanulási idejű munkavállaló javára.

A követhetőség érdekében a 2. számú táblázat összefoglalja input- és outputszemléletben Hotelling térbeli modelljének felsőoktatásra vonatkoztatott adaptációját, a modell változóinak interpretációját.

	Input	Output
Vevő	Hallgató (felvételiző)	Munkaszervezet
Termék	Képzési program	Munkavállaló diplomával
P	A termék egységára	
x	A vevői preferencia és a termék távolsága	
t	Egységnyi távolság szállítási költsége, illetve egységnyi termékjellemző-eltérés hasznosságvesztése	
F	Állandó költség	
c	Határköltség	
N	Fogyasztók száma	
n	Termékváltozatok száma	

2. táblázat: a térbeli modell adaptációja

Az eredeti modell a telepítendő üzletek számának és a kínált termékváltozatok számának megállapításában érdekelt. A modell követése során a fogyasztói preferenciához képesti távolságra vonatkozó összefüggéseket keressük. Mit mond a modell arról, hogy túl nagy-e a választék, ha minden vevőt (hallgatót és munkaszervezetet kiszolgálnak)? A kérdést a következő átváltás dönti el: ha nő a termékválaszték, akkor csökken a fogyasztók szállítási költsége, de nő a boltnyitás és –fenntartás költsége. *Mi a társadalmilag optimális távolság a termékváltozatok (képzési programok) és a fogyasztói (hallgatói v. munkaszervezeti) preferenciák között? Meddig szakosítsa termékeit, képzési programjait a felsőoktatás a hallgatók hosszú távú érdekeit és a munkaerőpiac keresleti igényeit egyaránt szem előtt tartva? Mi történik, ha a szállítási költséget újraértelmezzük? Nem hasznosságvesztésként értjük, hanem olyan további költségként értelmezzük, amely amiatt merül fel a felsőoktatásnál, hogy a termékét a munkaszervezetek igényeihez igazítsa. Ki fizeti ezeket a költségeket, a*

felsőoktatási szervezet lesz az egyedüli költségviselő? A szakosítás túlzott mértékéért nem fizet a hallgató is? Miként vonhatóak be a munkaszervezetek a szakosítás költségviselésébe?

5. Összegzés helyett

A tanulmányt nem zárhatja érdemi összegzés, mert jelen formájában befejezetlen. Minden vállalását egyelőre nem tudta teljesíteni. Áttekintettük ugyan a felsőoktatás foglalkoztathatóságának diskurzusait, értelmeztük őket, jeleztük problémáikat, de az egyetemek és munkaerőpiac viszonyának összetett kérdésére nem kaptunk választ – helyette feltettünk egy meglehetősen pontos kérdést. Ez a kutatás jelenlegi eredménye, de valami más is kiderült itt, ami a kutatás elején egészen biztosan nem volt látható. Az egyetem egy olyan tranzitszervezet, amely a késő modern társadalomban két urat is szolgál. Az egyik a belépő hallgató, a másik a hallgatót évekkel később alkalmazó munkaszervezet. E két érdekhordozó preferenciái közel sem azonosak, és itt idézzük fel az időtáv problémáját is. Az egyetemi autonómia humboldti hagyománya tehát ismét fontos lehet.

Mi történt itt? Két társadalmi komponens, képzés és gazdaság között *fordítottunk*. Felsőoktatás és munkaerőpiac viszonyának elemzését, a foglalkoztathatósági diskurzus analízisét innen kell folytatnunk. Innen két úton megyünk tovább: ragaszkodunk a modellhez, de másképp fogjuk felírni. A másik úton elhagyjuk a modellt, miután beláttuk, hogy adaptációs képessége részleteiben is csábító ugyan, de mégsem ad értékes elemzési eredményeket. Ha ez bebizonyosodik, akkor új szempontokat vonunk be a kutatásba.

Irodalomjegyzék

Boden, R. – Nedeva, M. [2010]: Employing discourses: universities and graduate 'employability'. *Journal of Education Policy* **25** 1. 37-54.

Dávid János [2010]: Foglalkoztathatóság és felsőoktatás: a megvalósítás feszültségpontjai. *Educatio* **19** 3. 433-447.

Derényi András [2010]: Felsőoktatás és foglalkoztathatóság kapcsolatának értelmezései, *Educatio* **19** 3. 361-369.

Grossman, Michael [1972]: On the Concept of Health Capital and the Demand for Health. *Journal of Political Economy*, **80** 2. 223-255.

Habermas, Jürgen [1985]: *Die neue Unübersichtlichkeit*. Berlin: Suhrkamp. 161.

Híves Tamás [2014]: *Az iskolázottság térszerkezetének változása 2001 és 2011 között*. Iskola a társadalmi térben és időben V. Tudományos konferencia. Pécs PTE BTK OTDI, 2014. május 20-21.

Hotelling, Harold [1929]: Stability in Competition. *The Economic Journal* **39** 153. 41-57.

Mussa, M. – Rosen, S. [1978]: Monopoly and Product Quality. *Journal of Economic Theory* **18** 2 301-317.

Polónyi István [2002]: *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest: Osiris Kiadó.

Polónyi István [2011]: Az oktatás és az oktatáspolitikai közgazdasági ideológiái. *Educatio*, **20** 1. 74-88.

Polónyi István [2013]: *Az aranykor vége – bezárnak-e a papírgyárak?* Budapest: Gondolat Kiadó.

Schleicher Nóra [2012]: Munkaerőpiaci megfelelés mint a felsőoktatás uralkodó diskurzusa In: Schleicher, N. (szerk.) *Felsőoktatás és munkaerőpiac. Tények, vélemények, tapasztalatok*. Budapest: BKF. 10-33.

Shofer, E. – Meyer, J. W. [2005]: The world wide expansion of higher education. *American Sociological Review* **70** 6. 901.

Smith, Adam [1904]: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. London: Frowde. V. 1. 179.

Szemerszki Marianna [2006]: *Hallgatók a tömegesedés időszakában. Nemzetközi kitekintés*. *Educatio* **15** 4. 736-752.